

Beata Raszewska-Żurek

Kraków, Instytut Slawistyki PAN

Leksem *cnota* i leksemy pokrewne w języku polskim w ciągu wieków

Słowa kluczowe: słownictwo aksjologiczne, język wartości, ewolucja znaczeń, rozwój semantyczny, językoznawstwo diachroniczne.

Pojęcie «cnota» wywodzi się z filozofii Platona, autora teorii czterech cnót podstawowych. Zgodnie z pitagorejską koncepcją cnoty jako ładu i harmonii duszy, Platon uważał, że każda jej część musi mieć udział w tej harmonii, każda więc musi mieć swoją cnotę. Wyróżniał trzy części duszy: rozumną, którą rządzi mądrość, impulsywną, rządzoną przez męstwo, i pożądlivą, rządzoną przez umiarkowanie, czwarta zaś cnota — sprawiedliwość — łączyła wszystkie części duszy i utrzymywała wśród nich ład, aby każda spełniała swoją funkcję (Tatarkiewicz 1978: 98). Termin «cnota» wskazujący w greckiej tradycji filozoficznej, głównie w stoicyzmie, na doskonałość charakteru moralnego oraz platońska teoria czterech cnót zostały (z pewnymi modyfikacjami) przejęte przez tradycję chrześcijańską, w której głęboko się zakorzeniły. Według Słownika teologii biblijnej (Léon-Dufour (red.) 1985) cnota polega na zgodności ze słowami Boga i na posłuszeństwie jego woli. Cnoty platońskie zostały z czasem uznane przez chrześcijan za cztery cnoty główne (kardynalne). W koncepcji nowotestamentowej cnota chrześcijańska nie ma źródła w człowieku, lecz w akcie odnowy całej egzystencji ludzkiej przez wiarę w Chrystusa i przez jego ducha. Nagrodą za praktykowanie cnoty jest życie wieczne (Léon-Dufour 1993). Encyklopedia katolicka (EK: 522) definiuje cnotę jako moralnie uporządkowaną postawę do realizowania dobrych czynów w określonej dziedzinie ludzkiego działania, będącą komponentem osobowości człowieka. Według doktryny Kościoła katolickiego

cnota jest jednym z czynników doskonałości osobowej człowieka [...], a w łączności z łaską uświęcającą — jednym z czynników wspierających działanie ludzkie w wymiarze nadprzyrodzonym. [...] Istotą cnoty jest dążenie osoby ludzkiej do osiągnięcia moralnego dobra na oparciu o przyjętą hierarchię wartości; takie dążenie jest podstawą człowieczeństwa jednostki i stanowi podstawę jej szlachetności oraz wartości; przejawia się ono w szczegółowym działaniu umożliwiającym zdobycie konkretnego dobra moralnego; w wyniku powtarzania aktów moralnie dobrych szczegółowe działanie przechodzi w trwałą dyspozycję, czyli w cnotę (EK: 522).

Encyklopedia wyróżnia cnoty naturalne (biopsychiczne predyspozycje człowieka do działań moralnych) i cnoty nadprzyrodzone (uzdolnienia związane z poszczególnymi władzami duchowymi, których człowiekowi udziela Bóg wraz z łaską uświęcającą). Naczelne miejsce wśród nich zajmują cnoty teologiczne — wiara, nadzieja i miłość.

Mały słownik teologiczny (Rahner i Vorgrimler 1996) podaje:

w szerszym sensie cnotą jest każda w pełni rozwinięta sprawność człowieka w sferze woli czy intelektu [...] w węższym sensie jest nią sprawność do czynienia dobra moralnego, zwłaszcza do czynienia go stale i z radością za cenę ofiar i wbrew wewnętrznym i zewnętrznym przeszkodom. [...] cnoty dzielą się na naturalne i nadprzyrodzone. Naturalne są zakorzenione w psychosoma-

tycznej naturze człowieka. Doskonala one charakter i stanowią konieczną obronę przed pożądaniem i dominacją popędów.

Do najważniejszych cnót naturalnych należą cnoty kardynalne — roztropność, sprawiedliwość, męstwo i umiarkowanie, czyli wszczepione w grunt chrześcijański cnoty główne Platona¹). M. Ossowska (1985: 66, 215) wiąże pojęcie cnoty z godnością i odwołuje się do koncepcji Hobbesa dwóch rodzajów cnót — cnót ludzi jako obywateli, uzdalniających ich do pokojowego współżycia, i cnót ludzi jako takich, pożytecznych nie tyle dla państwa, ile dla ich posiadaczy. Szerzej omawia też koncepcję Dupréela, nazywającego cnotami dobroczynnymi te, których praktykowanie łączy się z korzyścią dla bliźnich. M. Ossowska zatem kładzie nacisk na społeczne znaczenie cnót. Współczesne filozoficzne ujęcie cnoty nie odbiega szczególnie od tradycyjnego, nadal jest dość ogólne — cnota moralna według T. Ślipki (1984: 365) to «stała zdolność woli człowieka do spełniania aktów moralnie dobrych». R. Pawelec (2011: 165–166) wyróżnia w analizie cnoty trzy pojęcia: cnota jako ‘głęboko uewnętrzniona etyka’, cnota jako ‘pewna zaleta człowieka’ i cnota jako ‘zaleta rośliny lub zwierzęcia’, zaznaczając, że występuje między nimi zależność genetyczna i strukturalna, stąd ich bliskość, natomiast nie występuje relacja inkluzji, więc ich zakresy są rozdzielone. Cnota rozumiana jako głęboko uewnętrzniona etyka postępowania ma charakter nadrzędny wobec pozostałych pojęć, ona jest przedmiotem eksplikacji leksykografów oraz rozważań filozofów. Cnota jako jedna z zalet człowieka może obejmować dowolnie wiele cnót, zależy to bowiem od ujęcia ludzkiej kondycji, roli społecznej człowieka, jego natury. Mimo nieco innego rozumienia związek semantyczny i genetyczna zależność są niewątpliwe i z nich wynika to, że najczęściej chodzi o dobre cechy, w jakiś sposób związane z etyką. Cnota pojmowana jako zaleta zwierząt, roślin lub przedmiotów znacznie różni się zakresem, ale i tu wymieniane są wyłącznie cechy pozytywne.

Cnota jest odprzymiotnikowym rzeczownikiem abstrakcyjnym od *cny* (Boryś 2005), w prasłowiańskim *čьstьnъ* ‘odznaczający się czcią, honorem, uczciwy, zacny; czcigodny; zaszczytny’, a to od rzeczownika *čьstь* ‘czczenie, kult, szanowanie; dowód czci’, ‘honor, dobre imię, godność’ (SPsł). Już w prasłowiańszczyźnie wyrazy *čьstьnъ*, *čьstь* były nacechowane pozytywnie, wyrażały istotne wartości. Znajdują one kontynuację w języku polskim od jego początków, stanowią element dziedzictwa prasłowiańskiego i łączą się z tymi cechami człowieka i jego postępowania, które decydują o pozycji jednostki we wspólnocie.

W staropolszczyźnie pojęcie cnoty wyrażają leksemy *cnota* i *cność*, oba obecne także w starszej, wyrazistszej etymologicznie formie — *czsnota* i *czsność*. Z definicji SSStp wynika, że były używane synonimicznie. *Cność* ma trzy znaczenia: 1. ‘zacność, cnotliwość’, 2. ‘jakaś zaleta etyczna’, 3. ‘moc’. *Cnota*, oprócz tych trzech, ma jeszcze jedno znaczenie, najsilniej związane z etymologicznym — ‘cześć, honor’ (SSStp). Samo słownikowe objaśnienie jest dość ogólnikowe, mamy tu bowiem do czynienia z pojęciem szerokim i mało precyzyjnym, jednak z definicji wyraziście wynika pozytywne wartościowanie.

Konteksty, w jakich *cnota* pojawia się w staropolszczyźnie, przybliżają nieco jej obraz. *Cnota* i *cność* występują w szeregowych połączeniach z nazwami cnót kardynalnych — *sprawiedliwość* i *roztropność*, np. *Wiodąc swój żywot we cności wyt <r>wał w swej sprawiedliwości; ... matka cnot roztropność...* (SSStp, oba zapisy z 2. połowy XV wieku). Ale nie tylko cnót

¹) Wyraz *cnota* nie figuruje w indeksie tematycznym Katechizmu Kościoła Katolickiego (2002).

głównych takie zestawienia dotyczą — *cnota* występuje też w otoczeniu słów: *mądrość*, *poczesność*, *słodkość*, *cirpiącość* i wreszcie *dobroć*, np. *Cirpiącość skromna sama ma doczyniac każdej cnoty i dobroci* (SStp)². W SStp spotykamy również formę *cnotność*, jak wynika z zapisów — jednorazową, o znaczeniu ‘cnotliwość’. Istnienie trzech rzeczowników abstrakcyjnych oznaczających tę samą wartość — *cnota*, *cność* i *cnotność* — wydaje się świadczyć o doniosłym jej znaczeniu dla ówczesnych użytkowników języka.

Staropolski obraz cnoty uzupełniają przymiotniki *cny* ‘uczciwy’, ‘godzien czci, poszanowania’ i rzadszy w tym okresie *cnotliwy*³ (w tym samym znaczeniu) oraz otoczenie, w jakim występują — szeregi przymiotników nazywających pozytywne cechy, np. *Podług zrządzenia boskiego stworzeni mieliby być cni, wierni, sprawiedliwi, spokojni* (SStp). Na uwagę zasługuje stwierdzenie, że takie właśnie cechy są zgodne z wyobrażeniem człowieka stworzonego według woli bożej. Widać tu związek cnoty z religijną sferą życia człowieka: odniesienia do Boga sugerują, że była ona łączona z życiem w wierze chrześcijańskiej, na co wskazuje przymiotnik *wierny* w powyższym cytacie — w rozumieniu staropolskim ‘wierzący’⁴. O umieszczaniu cnoty na szczycie hierarchii wartości i uznawaniu jej za pochodzącą wprost od Boga świadczy też połączenie *cnota boża* — *Wszystka ta ozdoba nie z nieczystoty, ale ze cnoty bożej pochadzała* (SStp). Staropolska *cnota* pojawia się często w zestawieniach z nazwami osób świętych, co wynika z charakteru ówczesnego piśmiennictwa, niemniej wzmaga to nacechowanie pozytywne, a nawet nadaje cnocie pewien patos — są tu przywoływani najważniejsi święci katolicy, tacy jak Józef patriarcha i Jan Ewangelista, a także Maryja — Matka Boska: *Maryja swą płodnością okrasia wielką cnością wszystkie inne pany* (SStp).

Przymiotnik *cny* łączy się też z *obyczajny* ‘właściwy, należyty, przyjęty, zgodny z panującymi zwyczajami’ (SStp), czyli określeniem odnoszącym się do zasad współżycia społecznego: *cny albo obyczajny* (SStp). Kolejny kontekst pokazuje, że *cnota* jest pożądana i oczekiwana ze względu na te zasady: *Potrzebno jest [...] aby każdy swój pokój miał, a jeden drugiemu szkody nie czyniąc, cnot pożywając* (SStp). W świetle frazy *pożywać cnot* ‘używać, użytkować, posługiwać się, korzystać’ (SStp) *cnota* jawi się jako korzystna dla człowieka. Z uznawania cnoty za ważną zarówno z punktu widzenia wiary, jak i stosunków społecznych, wynika jej postrzeganie jako przyczyny wysokiej oceny i idącej za tym sławy, czyli dowodu poważania w oczach innych ludzi. *Prawdziwa jest rzecz, ją żem słuszała w mej ziemi o twych cnotach i mądrości* (SStp) — fragment «w mej ziemi» sygnalizuje, że mowa tu o człowieku pochodzącym z odległych stron, zatem sława nabyta dzięki cnocie ma duży zasięg. Warto przypomnieć, że dobra sława uznawana była za wartość już w czasach prasłowiańskich, o czym świadczy człon *-sław* w licznych imionach słowiańskich, takich jak Bolesław, Stanisław. Element obrazu cnoty odnoszący się do jej powiązania ze sławą, poważaniem, wciąż nawiązuje najsilniej do pierwotnego, etymologicznego znaczenia słowa *cnota*.

²) Por. *poczesność* ‘cześć, poważanie, szacunek’, ‘dostojeństwo, powaga’ (SStp), *słodkość* (poza znaczeniem ‘słodki smak’) ‘dobroć, łagodność, życzliwość’, *cirpiącość* ‘cierpliwość’, *doczynić* ‘zrobić nadto, dorobić’ (SPXVI).

³) W analizie wzięłam pod uwagę niektóre derywaty słowotwórcze od wyrazu *cnota*, tylko te jednak, które wnoszą jakieś informacje pomocne w ustaleniu rozumienia leksemu *cnota* i związanego z nim wartościowania.

⁴) *Wierny* według SStp także ‘prawdziwy, niefałszywy’, ‘gorliwy, pilny’, ‘godny zaufania, rzetelny, niezawodny, dochowujący wiary’, ‘szczerzy, prawdomówny’, ‘zgodny z prawem’.

W SS^tp *cnota* ma także znaczenie ‘moc’, podobnie M. Karpluk w Słowniku staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (2001) podaje pod *cność*: ‘atrybut Boga: moc’, a pod *cnota*: ‘siła, moc’. Wydaje się, że to znaczenie jest nadal obecne jeszcze w XVI wieku, gdy pojawia się związek *cnoty* z mocą duchową: *A kto niema rozumu tedy tákowy niema cnoty i mocy duchownej* (SPXVI). Dalszych śladów tego znaczenia w ogólnych słownikach języka polskiego nie znalazłam.

Słownik polszczyzny XVI wieku pod hasłem *cnota* podaje ‘zacność, prawość, szlachetność, dodatnie cechy moralne’. Znajdujemy w nim bogatą dokumentację, co oczywiście wiąże się zarówno z rozkwitem piśmiennictwa polskiego w tym okresie, jak i z charakterem tego słownika, niemniej wielość zaświadczeń pozwala uznać, że w XVI wieku *cnota* była pojęciem często używanym, zajmowała zatem ważne miejsce w ówczesnej hierarchii wartości.

W dalszym ciągu widać silne powiązanie pojęcia *cnoty* z religią, co tłumaczy wagę, jaką miała ona w życiu ówczesnego człowieka. Wyraża się to w połączeniach szeregowych *cnoty* z nazwami *cnót* kardynalnych, takich jak *roztropność, mierność, sprawiedliwość, także wiara, bojaźń boża, prawda czy świętobliwość, np. ... cnotá á bojáźń Boża* (SPXVI). Niemniej wiele nazw wartości, z którymi *cnota* była łączona, dotyczy zachowań i postaw człowieka wobec innych ludzi, takich jak *dobroć czy prostota*⁵): *Trudna to iscie robota Gdzie społu prostota cnota; ... dla swęj dobroci á cnoty* (SPXVI).

Cnota widziana oczami szesnastowiecznego człowieka jest *bogomyślna, nadobna, doskonała, sławna, wielka, wyborna, niewymowna, niewysławiona, niezmierna, piękna, prawa, przednia, szczyra, zacna* — czyli opatrzona przymiotnikami silnie wartościującymi pozytywnie, które sytuują ją bardzo wysoko, kontynuując staropolski patetyczny ton. Jest także określona jako *bohaterska: ... nieśmiertelna pámiątká cnoty Boháterskiej* (SPXVI), uważana jest zatem za cechę właściwą wybitnym jednostkom, zasługującą na wieczną pamięć. Porównywana jest do najcenniejszego kruszcu, a nawet uważa się ją za ważniejszą od niego: *Cnotá nád złoto i nád kámienie lepsza* (SPXVI).

W XVI wieku *cnota* występuje również w zapisach wskazujących na pewną specjalizację tego pojęcia. Mamy zatem *cnoty* królewskie, rycerskie, szlacheckie, czyli powiązane z funkcją lub przynależnością społeczną ich nosicieli, np. *Bo co niektorzy powiedáją / iż cnocie ślacheckiej / ma być ták wiele pozwolono / áby im wierzono / że oni okrom pojmania stáwią się do sądu* (SPXVI). W tym kontekście *cnota* szlacheckiego stanu jest traktowana jako gwarancja pewnych zachowań. Ale *cnota* w XVI wieku jest nie tylko wychwalana, jest także wymagana, jak widać w zestawieniu *powinna cnota: Gdyby wszyscy powinny cnotę miłowali...* (SPXVI) i w stwierdzeniu: *W cnocie szláchectwo zależy* (SPXVI). Łączy się to z rozumieniem *cnoty* jako wartości ważnej dla życia w społeczeństwie. W związku z tym *cnota* widziana jest jako pewna sprawność, kompetencja, nad którą można pracować i którą można doskonalić, dążąc do mistrzostwa: *... oto zawsze pracują aby ich wysoka cnota i uczynki zgadzali się z ich szlachetnym urodzeniem* (SPXVI). W SPXVI zapisy o takiej treści są dość częste. *Cnota* może stanowić przepustkę do zamkniętego przecież dość ściśle szlacheckiego stanu, jak w zapisie: *Cnotá czyni śláhcica z Kmieciá* (SPXVI). Utrzymuje się połączenie *cnoty* ze sławą: *Abo wiem szláchectwo práwe jest jákaś moc dziwna á práwie gniazdo cnoty / sławy / káżdzej powagi*

⁵) *Prostota* ‘szczerłość, prawość, uczciwość, też niewinność’ (SPXVI).

i poczciwości (SPXVI). Cnota nadal na sławę zasługuje i sławy przysparza, natomiast jej brak, w zapisie wyrażony jako *brudna cnota*, może sławę człowiekowi zepsuć: *Abowiem brudna cnotą / bárzo sławę psuje* (SPXVI). Świecki, oderwany nieco od religii obraz cnoty jest kojarzony z poczuciem przynależności do stanu szlacheckiego, a także zaczyna być łączony z poczuciem tożsamości narodowej. W zapisach pojawia się *cnota polska* opatrzona wartościującymi przymiotnikami, np. *O mężna Polska cnoto / toć u ciebie nic podlejszego nád śmierć nie jest* (SPXVI). Zatem ta narodowa, polska cnota ma w pogardzie śmierć, jest więc cenniejsza od życia. Tu zaznacza się element megalomanii narodowej, widzenia Polaków jako narodu obdarzonego cnotą nadzwyczajną i nadzwyczajnie cnotę szanującego: ... *nie najdziesz ná świecie ludu żadnego / u ktorego by to słowo Cnotą ważniejsze było nád Polaká* (SPXVI). Po raz kolejny cnota odnoszona jest do symbolu bogactwa, które zresztą przewyższa: ... *gdy Miecz i Cnotą / Więtsza jest Polaków niż tá skrzyniá złotá* (SPXVI). W powyższych zapisach rzuca się w oczy podniosłość stylu, jakim mówi się o cnocie, np. w apostrofie *O mężna polska cnoto*. To patetyczne podejście widać także w przywoływaniu cnót dawnych, kojarzonych ze świetnością przodków. Autorytet przodków, obdarzanych w niemal każdej kulturze, a zwłaszcza w chrześcijaństwie, wciąż, nadaje cnocie charakter niemal legendarny: *Przodkowie nási którzy cnotę ználi / Dla spolnej rzeczy i gárdlá dawáli* (SPXVI).

W szesnastowiecznym obrazie cnoty wyraźnie zaznacza się jej związek z ogólną kondycją człowieka. Widać to w szeregowych połączeniach *cnoty* ze słowami *godność* i *wolność*: ... *w cnocie i godności...; Philozophi którzy się / rozumem paráli / Wolność nád wszytki skárby / z cnotą obieráli* (SPXVI). Tym samym cnota usytuowana zostaje w kręgu wartości konstytuujących człowieka jako jednostkę, decydujących o człowieczeństwie. Przez Reja zostało to wyrażone wprost w aforyzmie: *Bez cnoty człowiek żwirzę* (SPXVI).

W XVI wieku pojawia się nowe znaczenie *cnoty* jako czystości seksualnej, dziewictwa. Pośród różnych cnót wyróżnione są także cnoty panieńskie. W takim rozumieniu *cnota* występuje w połączeniach ze słowami *czystość* i *wstyd*⁶): *Wtora cnota jestci wstyd, á czystość / dla czego áby nierządną nie byłá / miłowác to káżdá ma* (SPXVI). Już w staropolszczyźnie dał się zauważyć ślad takiego pojmowania cnoty w połączeniu przymiotników *cna* i *czysta*, określających św. Dorotę z Cezarei, dziewicę i męczennicę: *Dorota, cna dziewko czysta...* (SStp). W XVI wieku *cnota* jako czystość seksualna odnosi się do kobiety i jest wartością godną czci i sławy: ... *á iż tym jej cnoty pánieńskie czystość i świątobliwość uczcić i wslawić chciał* (SPXVI), ale jest też obowiązkiem kobiety: *Owa miłość cnoty / toć to jest najtwardszy munsztuk⁷) / bia-łymgłowam* (SPXVI). Traktowanie cnoty niewieściej jako ważnej wartości widać w zwrotach: *cnoty bronić, przestrzegać, strzec, cnotę stracić, zruszyć, trwać w cnocie: Mnogie Pánie iż srom mają / W dawnej cnocie łatwie trwáją* (SPXVI). Cnota jest ceniona wyżej od urody: *Słába urodá bez cnoty*, a nawet wyżej od życia kobiety: *Hetman [...] chciał ją zá żonę mieć / Oná niż cnotę zruszyć / wolála się zábić* (SPXVI).

⁶) *Czystość* w SPXVI, pośród innych znaczeń także 'dziewiczność, niewinność, wstydlivość, skromność, nienaruszalność płciowa; całkowita wstrzemięźliwość płciowa; bezzenność'; *wstyd* 'wstydlivość, skłonność przyrodzona do wstydania się, sromięźliwość uczciwa' (L). O współczesnym obrazie pojęcia *wstyd* por. Jędrzejko (2000).

⁷) Por. *munsztuk* 'wędzidło, przyrząd do kierowania i hamowania koni' (SPXVI).

Od XVI wieku występuje dodatkowe znaczenie leksemu *cnota*: ‘zaleta, przymiot właściwy jakiemuś gatunkowi’ — odnosi się ono do zwierząt lub rzeczy: *Jeslić koń / ma tę cnotę w sobie / dziwują się że go za tysiąc złotych nie ceni* (SPXVI). W zapisach takich chodzi o właściwości szczególnie cenione z punktu widzenia przydatności zwierząt. Wydaje się, że nie zachowało się tu nic z semantyki pojęcia cnoty, a jedynym zachowanym elementem jest silne pozytywne wartościowanie. Właśnie ono powoduje nazwanie jakiejś zdolności zwierzęcia cnotą. Znaczenie to jest obecne w języku polskim do XVIII wieku.

W XVI wieku pojawiają się leksemy derywowane od *cnota* lub *cny* na oznaczenie antywartości (w SS^tp nie były notowane). I tak *niecność* oznacza ‘niemoralność’ (SPXVI), szersze znaczenie ma *niecnota* — ‘niecnotliwość, skłonność do złego’, odnosi się też do działania człowieka, oznaczając ‘zły uczynek, występki, przestępstwo’, jest ponadto przeciwieństwem *cnoty* w znaczeniu sławy — oznacza hańbę, i wreszcie znaczenie przenosi się też na człowieka niemoralnego, lotra, przestępcę. SPXVI notuje także leksemy: *bezcnocie* ‘brak lub utrata honoru, bezecność, hańba’, leksem nawiązujący do znaczenia etymologicznego ‘cześć’, *bezceństwo* ‘haniebny uczynek, występki, nieobyčajność, złe obyczaje, niemoralność, bezwstyd, rozpusta’, leksem określający działania i zachowania człowieka, oraz *bezecność* ‘brak sumienia, hańba, nieobyčajność, niemoralność’. Pojawiają się one w zestawieniach z innymi pojęciami nazywającymi cechy lub postawy moralnie naganne, np. *złość*, *występek*. Wielość funkcjonujących w XVI wieku antonimów *cnoty* wskazuje, że podczas gdy cnota była wysoko ceniona i pochwalana, jej brak był piętnowany. Potwierdza to, że pojęcie cnoty dla człowieka XVI wieku było pełne treści i zajmowało ważne miejsce w kształtowaniu jego sposobu życia.

U Lindego *cnota* to ‘ogół, zbiór własności, skłonności i uczynków rozumnego stworzenia z powinnością jego zgodnych, a zatem zasługującego na zaletę, ciąg usiłowania, by dogodzić swoim obowiązkom’. W definicji tej uderza widzenie cnoty z nieco innej perspektywy — cnota jest tu rodzajem spełniania wymogów, na co wskazują wyrazy *powinność* i *obowiązek*. Potwierdza to przymiotnik *cnotliwy* ‘pełen cnoty, wedle cnoty’, ‘uczciwy, poczciwy, cny, zacny’, odwołujący się do poczucia obowiązku: *Człowiek cnotliwy jest ten, który ma przyzwyczajenie czynić według praw i według powinności swojej* (L).

W słowniku Lindego nie znajdujemy już ani jednego zapisu, który by cnotę odnosił do Boga, czyli ujmował w aspekcie czysto religijnym. Raz tylko, w cytacie z XVIII wieku, *cnota* pojawia się z przymiotnikiem *święta*: *Święta cnota, tyś nie jest ponura i dzika* (L). Wyraźny jest tu, znany z poprzednich wieków, patetyczny ton, świadczący o tym, że w XVII i XVIII wieku cnota nie straciła wysokiej pozycji w hierarchii wartości, przypisuje się jej nawet panowanie nad światem: *Cnota jest panią świata* (L) oraz nieśmiertelność: *Cnota nigdy nie umiera* (L). Również w porównaniach bardziej codziennych wyrażana jest wysoka ocena cnoty — poprzez odniesienie do pozycji społecznej, od której jest cenniejsza: *Cnota grunt, cnota więcej waży niż szlachectwo* (L), i dóbr materialnych, które także przewyższa: *Znamienity ubiór cnota. Lepszy niżli bryła złota* (L).

Częste są u Lindego konteksty społeczne — cnota jest tu widziana z perspektywy korzyści człowieka i społeczności, np. *Cnota na tym zasiadła, aby zgromadzeniu ludzkiemu z niej pożytek i ratunek był*. Przymiotnik *cnotliwy* obrazuje stosunek człowieka do innych ludzi: *Cnotliwym być, jest tym być przeciwko drugim, czymeś jest przeciwko sobie samemu* (L).

W tym czasie pojawia się także pojęcie cnót towarzyskich: *Cnoty towarzyskie uprzyjemniają życie ludzkie* (L). Wcześniej cnota odnosiła się do wysokich rejestrów moralnych, tu zaś pojawia się w kontekście odczuwania przyjemności.

Już w XVI wieku widać było spojrzenie na cnotę jako na kompetencję, którą należy rozwijać. Utrzymuje się ono i w wiekach późniejszych, np. *Praca doskonali cnotę* (L). W kontekście przymiotnika *cnotliwy* zaznacza się rozumienie cnoty jako działania, czynu: *Nie ten jest cnotliwy, który pięknie dyszkuruje o cnotcie, ale kto cnotliwe rzeczy czyni* (L). Nadal, jak w poprzednich wiekach, cnota stanowi podstawę uznania wśród ludzi: *Za cnotą chwała idzie* (L).

Cnota rozumiana jako czystość seksualna, nazywana u Lindego *cnotą niewieścią* ('wstyd'), jest mało wyekspozowana, przywołane są zaledwie dwa konteksty, np. *Dworzanie na cnotę białychłłów czuwają*⁸⁾ (L).

Znane z XVI wieku traktowanie cnoty jako przymiotu właściwego Polakom bardziej niż innym nacjom, czyli łączenie cnoty z wątkiem narodowym, patriotycznym, nie ma poświęcenia w słowniku Lindego. W SW przytoczone jest przysłowie: *Póki kopji i husarza staje, będzie Polak pan w polu, skoro kopja zginie, zginie i Polska cnota*. Musiało ono powstać przed końcem XVIII wieku, na co wskazuje przywołanie husarii i jej broni — kopii, formacja ta bowiem funkcjonowała w Polsce od połowy XVI do końca XVIII wieku. Zatem w tym okresie w obrazie cnoty zawierał się element patriotyczny czy narodowy.

Z antonimów znajdujemy u Lindego *bezečność*, *bezeczeństwo* 'bezczesć, nieczesć, brak czci, uczciwości, haniebność' oraz *niecnotę* w odniesieniu do działania człowieka — 'zły uczynek, zbrodnia, psota', a także 'brak cnoty' i 'człowiek niecnotliwy (mężczyzna lub kobieta)'.

W SW *cnota* to 'zacność, szlachetność, prawość, poczciwość', 'skłonność albo zdolność do stałego postępowania zgodnie z jakimś moralnym przepisem, obowiązkiem'. SW wymienia cnoty domowe, towarzyskie, obywatelskie oraz cnotę niewieścią z objaśnieniem 'skromność, wstydlivość', do której odnosi się przysłowie: *Cnota pilnowana diabła warta*. Zawarty jest w nim stawiany kobiecie i podkreślany w wiekach wcześniejszych wymóg wewnętrznego umiłowania cnoty. Osobnym pojęciem jest w SW *cnota dziewicza* 'niewinność, czystość, niepokalaność, wianek', nieopatrzona jednak cytatem.

Znamienne jest, że w SW pod hasłem *cnota* znajduje się bardzo mało cytatów dziewiętnastowiecznych, takich jak *Zdobią go wszystkie chrześcijańskie cnoty* z Mickiewicza — większość zaświadczeń pochodzi z okresu odrodzenia i oświecenia. Może to wskazywać, że już w XIX wieku *cnota* odczuwana była jako wyraz nieco przestarzały. Podobnie pod hasłami *cnotliwy*, *cnotny*, *cny* 'pełen cnót, wdrożony do cnoty, zacny, poczciwy, prawy' znajdujemy tylko starsze zapisy.

Pośród antonimów leksemu *cnota* SW podaje *niecnota*, *niecność* — w znaczeniu ogólnym 'brak cnoty', poza tym 'zbrodnia, łotrstwo'. Leksem *bezečność* figuruje w słowniku, ale nie jest opatrzone cytatem.

W XX wieku w języku polskim *cnota* oznacza 'przestrzeganie zasad etyki; zespół dodatnich cech moralnych, prawość, szlachetność, zacność', a w liczbie mnogiej 'dodatnie cechy, rysy charakteru, przymioty, zalety' i wreszcie 'dziewiczność, niewinność, czystość' (SJPDor). W szeregowych zestawieniach *cnota* nadal występuje w otoczeniu innych nazw

⁸⁾ Por. *czuwać na co* — 'czyhać, czuhać na co, czatować' (L).

wartości o znacznym nacechowaniu pozytywnym, takich jak *wielkość duszy*, *dobrze skłonności*, *ostrożność* i *pracowitość*, np. *Gdzie wielkość duszy z cnotą, tam i pomoc nieba* (SJPDor), tutaj nawiązanie do nieba zwiększa dodatkowo wartość cnoty. Kontekst jednak jest osiemnastowieczny, więc nie całkiem współczesny. W innym zapisie z tego samego okresu widać podtrzymanie społecznego znaczenia cnoty: *Powiększyć dobro współobywatelów wszystkich jest cnotą największą* (SJPDor).

Współczesne, podawane w słownikach znaczenie leksemu *cnota* nie różni się zasadniczo od znaczenia w dawniejszej polszczyźnie. Jak pisze R. Pawelec (2011: 159):

Dziś *cnota* to ‘przestrzeganie zasad etycznych’ albo ‘ich zbiór’ (singulare tantum) lub też ‘dodatnia cecha, zaleta’ — użycie słowa w obu znaczeniach jest nieco podniosłe lub też książkowe; inaczej ze znaczeniem ‘dziewictwo’, występującym w języku potocznym.

W słowniku Doroszewskiego *cnota* pojawia się często w kontekstach historycznych, co sugeruje, że jest kojarzona z dawniejszymi czasami, a we współczesnym języku odczuwana już jako nieco archaiczna. Konteksty odwołują się do dawnych bohaterów, historycznych wzorców osobowych, a obok *cnoty* pojawiają się określenia *tradycyjna*, a nawet *legendarna* — to w kontekście z XVIII wieku: *Na tle swego czasu i swojego środowiska* [Stanisław Żółkiewski] *mąż cnoty prawdziwie legendarnej...* (SJPDor). Określenie «na tle swego czasu» wskazuje, że *cnota* jest tu rozumiana jako wartość w czasach bohatera już niepospolita. Podobnie jest z przymiotnikiem *cny*, który dotyczy m.in. mitycznych rycerzy: *...łakoma swoje Circe bogacąc obory, cnych rycerzy w podłęsze zamieniała twory* (SJPDor). Warto przypomnieć, że już w XVI wieku odwoływano się do dawnych cnót, więc taki sposób postrzegania cnoty nie jest czymś nowym. Jest ona tak bardzo cenna, że aż uważana za nieosiągalną, i być może dlatego ma charakter niemal mityczny.

W znaczeniu ‘dziewiczność, niewinność, czystość’ *cnota* przedstawiana jest jako wartość w stanie zagrożenia, wymagająca stale obrony i decydująca o wartości kobiety, np. *Stara Klimecka zaprzysięgała, że nie da się żenić synowi z dziewczuchą, co już nie z jednym swoją cnotę traciła* (SJPDor). U Doroszewskiego w kontekstach dotyczących czystości seksualnej *cnota* pojawia się często. W SJPDun oznacza, po pierwsze, ‘zespół wysokich wartości moralnych; prawość, zacność’, po drugie, ‘dziewictwo, dziewiczność’, ale dla *cnotliwości* znaczenie ‘skromność w sprawach dotyczących seksu, przyzwoitość, czystość, niewinność’ jest już podane jako pierwsze, później dopiero ‘prawość, zacność, szlachetność’, podobnie przy przymiotniku *cnotliwy*. W PSWP *cnota* ma trzy znaczenia — pierwsze, opatrzone kwalifikatorem «filozoficzny», ‘moralna doskonałość, duchowa niezłomność polegająca na przestrzeganiu obowiązujących zasad etycznych’, dwa pozostałe z kwalifikatorem «książkowy»: ‘dodatnia cecha, pozytywny rys charakteru; zaleta’ i ‘dziewictwo, dziewiczność, niewinność’. ISJP nie wnosi niczego nowego — *cnota* w pierwszym znaczeniu: ‘czyjeś cnoty to zalety tej osoby’ i tu ilustrujący zapis: *Szkoła miała wpajać cnoty obywatelskie... ..bohaterstwo, poświęcenie, odwaga i inne cnoty...*; być może z powodu ogólnej złej oceny szkoły utrwalonej w opinii publicznej zapis ten brzmi nieco ironicznie. Drugie znaczenie ‘zachowanie lub postępowanie zgodne z zasadami etyki’ jest zilustrowane tylko przykładem *człowiek wielkiej cnoty*, a trzecie to ‘dziewictwo’. USJP *cnotę* kwalifikuje jako wyraz ze stylu podniosłego i objaśnia jako ‘zespół dodatnich

cech moralnych, prawość, szlachetność, zacność, a jako egzemplifikację podaje: *Prawdziwa cnota krytyk się nie boi* Krasickiego — zapis osiemnastowieczny⁹). Współczesne słowniki podają w definicjach tradycyjne znaczenie wyrazu *cnota*, jednak jest ono słabo ilustrowane przykładami. W tekstach zamieszczonych w KJP widać trzy zasadnicze rodzaje użycia leksemu *cnota*¹⁰). Po pierwsze, występuje w tekstach o tematyce filozoficznej lub odwołujących się do historii filozofii i wtedy jego znaczenie zależy od autora, którego ujęcie się prezentuje, jest rodzajem terminu teoretycznego¹¹), pojęcia specjalistycznego, np. *Sokrates pierwszy zrozumiał doniosłość sprawności w sensie moralnym i na jej określenie zaczął używać wyrażenia „cnota”*¹²). Nie można tu mówić o współczesnym rozumieniu i wartościowaniu leksemu *cnota*, gdyż jest on w takich kontekstach przytaczany jako termin wraz z definicjami z różnych czasów. Jedynie u Tischnera *cnota* pojawia się wśród innych wartości uznawanych przez światopogląd katolicki, takich jak rodzina, wiara¹³). Po drugie, leksem *cnota* pojawia się jako element stylizacji w tekstach literackich — zazwyczaj jest to archaizacja, np. *Postaram się, by moje lwy przypominały tym wilkom, lisom i tchórzom o dawnych, lwich cnotach Gdańska...*¹⁴), bywa też środkiem wykorzystywanym do nadania wypowiedzi patosu. I wreszcie, po trzecie, występuje w różnych tekstach z odcieniem ironii lub lekceważenia, np. *Zachłanność jest cnotą, twierdzi Wall Street*¹⁵) lub *Umiał jednak dotrzeć do kogo trzeba, a że dana mu była cnota cierpliwości — czekał na swój dzień...*¹⁶). Niekiedy takie użycia dotyczą sfery seksualnej, a *cnota* ma w nich znaczenie ‘dziewictwo’, np. *Nasuwiają się także pytania, czy Ewa była dziewicą. Czy*

⁹) Dalsze znaczenia nie wnoszą nic nowego w stosunku do innych słowników, choć pod znaczeniem ‘dodatnie cechy, rysy charakteru, przymioty, zalety’ opatrzonym kwalifikatorem «książkowy» widnieje przykład: *cnoty psa myśliwskiego*, odczuwany dziś, jak sądzę, nie tylko jako książkowy, ale i archaiczny.

¹⁰) Badania te mają charakter jedynie orientacyjny, nie są pełną analizą wszystkich dostępnych w KJP tekstów.

¹¹) Podobnie jest z nazwami innych wartości, np. mądrości, o której E. Borowiecka (1993: 96) pisze: «Znaczenie terminu *mądrość* nabiera też jasności dzięki tym kierunkom teoretycznym i dyscyplinom naukowym, w których nadal funkcjonuje ona jako termin teoretyczny. Dotyczy to głównie filozofii (teologii) chrześcijańskiej [...] także historii filozofii, która, niezależnie od współczesnego stosunku do mądrości — respektuje jej historyczne znaczenie».

¹²) M. Heller, *Usprawiedliwienie wszechświata*, Znak, Kraków 1995; tak też w wielu innych tekstach, np. Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995; J. Pieszcachowicz, *Koniec wieku. Szkice o literaturze, Książka i Wiedza*, Warszawa 1994; D. Olszewski, *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*, Znak, Kraków 1996; również w czasopiśmie, np. *Bez wiedzy i zgody...*, *Almanach Humanistyczny* 1986, nr 5; często także w esejach zamieszczonych w *Dialogu*, tam gdzie nawiązuje się do dramatu antycznego czy szekspirowskiego.

¹³) J. Tischner, *Świat ludzkiej nadziei*, Znak, Kraków 1994.

¹⁴) H. Kostyrko, *Klechdy domowe*, Siedmioróg, Wrocław 1996. W podobnej funkcji wyrazu *cnota* użyto w uwzględnionych w KJP utworach: M. Gretkowska, *Kabaret metafizyczny*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1994; M. Brandys, *Nieznany książę Poniatowski*, Iskry, Warszawa 1960; M. Komar, *O obrotach losów i ciał*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1998; H. Waniek, *Opis podróży mistycznej z Oświęcimia do Zgorzelca 1257–1957*, Znak, Kraków 1996; B. Dobroczyński, *New Age*, Znak, Kraków 1997, i inne, podobnie w prasie, np. *Literatura Ludowa* 1957; *Dialog* 1958, nr 9; *Poznaj swój kraj* 1993, nr 10.

¹⁵) P. Siemion, *Niskie łąki*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2000.

¹⁶) A. Szypulski, Z. Safjan, *Stawka większa niż życie*, Iskry, Warszawa 1969.

miała błonę dziewiczą, czy straciła cnotę z Adamem, czy z wężem?¹⁷). Ironiczne użycia świadczą o tym, że cnota nie jest traktowana jako wartość. Jak pisze M. Sarnowski (1991: 41):

ironia jest specyficzną formą oceny negatywnej. W tekście nadawca określa swój punkt widzenia w taki sposób, że świadomość językowa odbiorcy kwalifikuje go jako wartościujący dodatnio, a kontekst i szersza sytuacja komunikatywna korygują go tak, że musi być on odczytany jako wartościujący ujemnie.

W internetowych artykułach i dyskusjach *cnota* pojawia się rzadko, najczęściej znaczenia ograniczają się do sfery obyczajowości seksualnej, np. *Cnota staje się towarem. Coraz więcej dziewczyn sprzedaje swoje dziewictwo*¹⁸). Zatem podawane przez współczesne słowniki języka polskiego znaczenia leksemu *cnota* należałoby nieco zweryfikować — we współczesnym języku polskim *cnota* to wyraz bardzo rzadko używany, odczuwany chyba jako archaizm, skoro zazwyczaj pojawia się jako element stylizacji archaicznej (co miało prawdopodobnie miejsce już w XIX wieku, np. u Sienkiewicza). W tradycyjnym, podawanym w definicjach słownikowych znaczeniu leksem *cnota* zarezerwowany jest dla języka filozofii i religii, a w innych tekstach odczuwany jako nienaturalnie patetyczny lub jest traktowany ironicznie.

W SPLP *cnota* dawnych, ugruntowanych znaczeń nie ma już w ogóle, zatem w znaczeniu zespołu wysokich wartości moralnych w języku potocznym nie jest używana. Występuje natomiast potocznie w znaczeniach 1. 'błona dziewicza', 2. 'dziewica', 3. 'przesadnie cnotliwa lub świętoszkowata kobieta', zatem *cnota* — czystość, dziewiczność — została przeniesiona w potocznych użyciach na anatomiczny dowód tejże czystości i na kobietę, która dziewictwem się charakteryzuje, a także na kobietę o pewnym rodzaju moralności i tu już z odcieniem negatywnego, ironicznego nacechowania. Nie świadczy to oczywiście o tym, że *cnota* jako dziewiczność przestała być uważana za wartość, ale jednak pokazuje, że nie jest to wartość już tak bezwzględna i nie przez wszystkich współcześnie musi być stawiana wysoko w hierarchii.

Wydaje się, że obecnie doszło do zawężenia znaczenia leksemu *cnota*. Jednak nie jest to tylko zawężenie — jednocześnie z tym następuje zmiana w wartościowaniu. D. Buttler (1978: 133–134) uważa za słuszne wydzielenie klasy zjawisk innych od mechanizmu zawężenia, rozszerzenia czy przesunięcia znaczeń. Pisze ona:

wydzielenie takiej klasy zjawisk wydaje się przydatne [...], bo zaliczane do niej tradycyjnie przykłady łączy istotnie pewna cecha wspólna; zmiany tego typu polegają na określonym przewartościowaniu wyrazów, na ich „awansie” do sfery słownictwa starannego, wywołującego dodatnie reakcje emocjonalne, bądź przeciwnie, na ich degradacji, negatywnym nacechowaniu uczuciowym i stylistycznym. [...] Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z tego, że kategoria zmian określonych nazwą „degradacji (pogorszenia)” i „melioracji (polepszenia)” znaczeń obejmuje w istocie procesy o różnym mechanizmie.

Leksem *cnota* należałoby zatem zakwalifikować do grupy zmian mieszanych, czyli jednoczesnych przeobrażeń wartości logicznej i barwy wyrazu, z zastrzeżeniem, że są to zmiany złożone.

¹⁷) K. Kofta, *Wychowanie seksualne dla klasy wyższej, średniej i niższej*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2000.

¹⁸) Online: <http://kobieta.wp.pl/gid,11343855,img,11343864,kat,79596,title,Cnota-staje-sie-towarem,galeriazdjecie.html> (data dostępu: grudzień 2010). Inaczej jest w wypadku portali o tematyce filozoficznej i religijnej, gdzie wyraz *cnota* traktuje się jak specjalistyczny termin. Wykorzystałam tu teksty zawierające słowo *cnota* wyszukane przez Google.pl.

Z jednej strony mamy do czynienia z zawężeniem znaczenia i obniżeniem wartościowania w języku potocznym (i nie tylko), z drugiej — z funkcjonowaniem w terminologii filozoficznej i w stylu podniosłym, o czym świadczą kwalifikatory w słownikach współczesnej polszczyzny. R. Pawelec (2003: 257) w analizie rozwoju znaczenia leksemu *sztuka* dochodzi do wniosku, że

opisanych zmian semantycznych nie można zamknąć w określonych typach [...]. Nie poddają się one takiemu zabiegowi, spotykamy się bowiem z różnymi i niepodobnymi do siebie układami historycznych cech przemian.

O dzisiejszym rozumieniu *cnoty* J. Puzyńska (1992: 159, przyp. 18) pisze:

Pojęcie *cnoty* jest w ogólnym języku polskim zdeprecjonowane, chyba poprzez dominację znaczenia *cnoty* dziewictwa i związek z moralnością małomieszczańską.

Warto dodać, że pojęcia abstrakcyjne, nazwy wartości niejednokrotnie z biegiem wieków i w toku kulturowych zmian zmieniały znaczenia, a w ślad za nimi — wartościowanie, przykład taki przytacza R. Grzegorzczak (1993: 35):

Ambicja jest wyrazem, który pierwotnie miał znaczenie zdecydowanie negatywne, współcześnie zaś skutek zmiany znaczenia odnosi się do postawy ocenianej raczej pozytywnie¹⁹).

Pojęcie *cnoty*, jako mocno zakorzenione w tradycji chrześcijańskiej, zajmowało istotne miejsce w polskim systemie wartości. Wyraża się to obecnością leksemu *cnota* w języku polskim od początków piśmiennictwa. Jednak obraz *cnoty* zmieniał się wraz z upływem wieków i ewolucją kultury.

Staropolski językowy obraz *cnoty* przedstawia ją jako wysoko cenioną wartość, umieszczaną wśród innych wartości pozytywnych usytuowanych blisko dobra, czyli centrum kategorii wartości moralnych²⁰). W staropolszczyźnie wyraźnie zaznacza się religijny aspekt tego pojęcia poprzez jego związek z *cnotami* kardynalnymi i połączenie z wzorcami osobowymi świętych. Ale już przed końcem XV wieku zauważalne jest traktowanie *cnoty* jako wartości potrzebnej z punktu widzenia dobra człowieka jako jednostki i dobra społeczności.

Wiek XVI przynosi znaczne wzbogacenie obrazu *cnoty* wynikające z rozkwitu piśmiennictwa i kultury polskiej w tym czasie. Związek *cnoty* z życiem religijnym jest w jej obrazie nadal obecny, wydaje się jednak, że przewagę zyskuje spojrzenie na *cnotę* z perspektywy stosunków społecznych. Pojawia się zatem obraz *cnoty* szlacheckiej, właściwej grupie społecznej, *cnoty*, która nie tylko przez Boga jest nagradzana, ale też daje konkretne korzyści i przywileje w życiu doczesnym. *Cnota* jest także łączona z tożsamością narodową i z człowieczeństwem. Występuje obok najważniejszych wartości społecznych i narodowych, ale też ludzkich, takich jak godność i wolność. W XVI wieku ważne miejsce w obrazie *cnoty* zaczyna zajmować czystość seksualna, widziana jako przymiot, ale też wymóg stawiany kobiecie.

¹⁹) Zmianom w znaczeniu i wartościowaniu leksemu *mierność*, przebiegającym od bardzo wysokiego wartościowania w wiekach dawnych, pozostającego w związku z religijnym podłożem rozumienia tego wyrazu, do całkowitej utraty wartości, powiązanej z lekceważeniem i pogardą poświęciłam artykuł pt. Z historii wyrazów *mierność*, *mierny* i *miernota* (w druku).

²⁰) O kategorii wartości moralnych, jej pojęciu centralnym oraz nazwach postaw i cech ludzkich wchodzących w zakres tej kategorii zob. Puzyńska 1992: 157–160.

Obraz cnoty w wieku XVII i XVIII odsuwa się od religijnej sfery życia, pojęcie to nie jest już odnoszone do Boga. Jego wysokie wartościowanie odbywa się przez kojarzenie z korzyścią, pożytkiem, które przynosi ludziom. Zachowany jeszcze został element narodowego rozumienia cnoty, choć wyeksponowany znacznie mniej niż w XVI wieku, natomiast w widoczny sposób zaznacza się znaczenie ‘czystość seksualna’.

Od staropolszczyzny aż do XVIII wieku w obrazie cnoty zarysowuje się pewna podniosłość, patetyczność. Wynika to z sytuowania cnoty bardzo wysoko w hierarchii wartości, a wyraża się uznawaniem jej za powód do sławy, odnoszeniem do świętości dawnych czasów i przodków, co daje obraz wartości niemal legendarnej, niedoścignionej. Łączy się z tym aspekt widzenia jej jako kompetencji wymagającej doskonalenia. Wysokie wartościowanie ujawnia się w porównywaniu cnoty do złota — symbolu bogactwa, a także w wielokrotnym podkreślaniu, że trzeba jej strzec i bronić, nawet za cenę życia.

Słowniki podają niewiele użyć leksemu *cnota* pochodzących z czasów późniejszych niż XVIII wiek, a i te często odnoszą się do czasów historycznych. Sam leksem jest w języku obecny, chociaż dość rzadki, a jego tradycyjne znaczenie wciąż jest zrozumiałe, wydaje się jednak, że dawniejszy, patetyczny ton spowodował uznanie tego pojęcia za nieco archaiczne, począwszy już od XIX wieku. Współcześnie na plan pierwszy wysuwa się rozumienie *cnoty* jako dziewictwa, zatem z dawnego bogatego obrazu cnoty pozostaje tylko niewielka część.

Widoczne przez wieki w języku polskim wysokie usytuowanie cnoty w hierarchii wartości współcześnie, zwłaszcza w języku potocznym, wydaje się zanikać wraz z zawężeniem znaczenia leksemu *cnota*. Leksem *cnota* nie kojarzy się już z najwyższymi wartościami chrześcijańskimi i społecznymi, o czym świadczą częste użycia ironiczne.

Bibliografia

Opracowania

- Borowiecka E. 1993: Mądrość, [w:] Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Instytut Filologii Polskiej, Lublin, s. 95–115.
- Boryś W. 2005: Słownik etymologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Buttler D. 1978: Rozwój semantyczny wyrazów polskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- EK: Encyklopedia katolicka, t. 3: Cenzor–Dobszewicz, kom. red. L. Bieńkowski i in., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995.
- Grzegorzczak R. 1993: POKORA, PYCHA i pojęcia pokrewne, [w:] Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 23–39.
- Jędrzejko E. 2000: O językowych wykładnikach pojęcia wstyd i różnych koncepcjach opisu, [w:] Uczucia w języku i tekście, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Język a Kultura 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 59–77.
- Karpluk M. 2001: Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Katechizm Kościoła Katolickiego 2002: wyd. 2 popr., Pallottinum, Poznań.
- Léon-Dufour X. 1993: Słownik Nowego Testamentu, przeł. K. Romaniuk, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań.
- Léon-Dufour X. (red.) 1985: Słownik teologii biblijnej, przeł. K. Romaniuk, Pallottinum, Poznań–Warszawa.
- Ossowska M. 1985: Normy moralne. Próba systematyzacji, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

- Pawelec R. 2003: Dzieje sztuki. Leksemy i pojęcia, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Pawelec R. 2011: Żywoty ludzi poczciwych skarbu cnoty strzegących. Cześć i cnota, [w:] Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i refleksji o języku, red. A. Janowska, M. Pastuchowa, R. Pawelec, Wydawnictwo Neriton, Warszawa, s. 149–174.
- Puzynina J. 1992: Język wartości, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rahner K., Vorgrimler H. 1996: Mały słownik teologiczny, przeł. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Pax, Warszawa.
- Raszewska-Żurek B.: Z historii wyrazów *mierność*, *mierny* i *miernota* (w druku).
- Sarnowski M. 1991: Deminutivum jako znak ironii, [w:] Wartości w języku i tekście, red. J. Puzynina, J. Anusiewicz, Język a Kultura 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 41–50.
- Ślipko T. 1984: Zarys etyki ogólnej, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków.
- Tatarkiewicz W. 1978: Historia filozofii, t. 1: Filozofia starożytna i średniowieczna, wyd. 8, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Spis źródeł — rozwiązanie skrótów

ISJP: Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. — KJP: Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN, online: http://korpus.pwn.pl/results.php?k_set=1&k_find=cnota&k_free=free&k_limit=300&k_ile=100&k_left=10&k_right=10&k_order=Center, dostęp: grudzień 2010. — L: S.B. Linde, Słownik języka polskiego, t. 1–6, Ossolineum, Lwów 1854–1860. — PSWP: Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, red. H. Zgólkowa, t. 1–50, Kurpisz, Poznań 1994–2005. — SJPdor: Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1967. — SJPDun: Słownik współczesnego języka polskiego, red. B. Dunaj, Wilga, Warszawa 1996. — SPXVI: Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M.R. Mayenowa, t. 1–33, Ossolineum, Wrocław 1966–2009. — SPLP: Słownik polskich leksemów potocznych, red. W. Lubaś, t. 1–6 (A–Od), Wydawnictwo Naukowe DWN, Lexis, Kraków 2001–2011. — SPsł: Słownik prasłowiański, red. F. Sławski, t. 2, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976. — SSłp: Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1998–2002. — SW: Słownik języka polskiego, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów, Warszawa 1900–1927. — USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

Summary

Lexeme *cnota* (virtue) and affined ones in Polish over the centuries

Keywords: axiological vocabulary, language of values, evolution of meanings, diachronic studies.

This article describes semantic progress of the lexeme *cnota* in Polish since the beginning till now. The analysis was conducted on lexicographic definition of *cnota* and affined adjectives such as *cny*, *cnoliwy*, nouns like *cność*, *cnotka* taken from historical and modern dictionaries of Polish language, the context describing *cnota* and other names of similar values. It will allow me to show the evolution of the lexeme *cnota* and differences in evaluation over six centuries. The historical meaning of *cnota* was strongly connected with the religious and social side of life and its position was high in the hierarchy of values. During the 17th and 18th centuries the meaning of *cnota* turned from religious toward secular but it preserved a high position resulting in social advantage. Since then the lexeme strongly evolved one of its meanings, connected with sexual purity and simultaneously losing the other, more general sense like ‘ethic virtue’, ‘righteousness and nobility’. Its high position in the hierarchy of values during the centuries is declining today due to narrow meaning and cultural changes.